

ԱՆԱՏԻՏ

ԷԼԵՆՊԵՍ ԱՄՍԵԱՅ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԹՅԱՆ

Բ. ՏԱՐԻ

ՅՈՒՆԻՍ, ՕԴԱՏՈՍ, ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1900

ԹԻՒ 9, 10, 11

ԳՐԻԳՈՐ ԶԱՆՇԵԱՆ

— 0 —

Այն մէկ քանի խոշոր, անփոխարինելի կո-
րուստներուն վրայ զոր մեր ժողովուրդը կը-
րեց այս վերջին երկու տարուան մէջ, Գրիգոր
Զանշեանին մահուան դուռն անա կուգայ ըստ-
գուրջ։ Եւ այս կորուստը անող մահաւանդ
կոկիւղի է որ Զանշեան, Նուպար-Փայային կամ
Ալվազովսքիին պէս իր գործը ամբողջացնել
և իր ուժերը լիովին սպառելէ յետոյ չէ որ
կ'անհետանայ այլ՝ ինչպէս խղճ սիրուն Տիգ-
րան Երկաթը՝ մենէ կը խլուի իր կեանքին
այնպիսի մէկ շրջանին հըր իր կորովին ու տա-
ղանդին ամբողջ լրտնութեանը մէջն էր եւ երկար
ատեն զեռ կրնար իր մտքին ու իր հոգիին
գեղեցիկութիւնը մեղի բաշխել։

Պետք չունիմ ծանօթացնելու Գրիգոր Զա-
նշեանը «Անահիտ»ի ընթերցողներուն․ այս
թերթին սխանակներուն մէջ մէկէ աւելի ան-
գամներ Զանշեանի գրական ու աղբարկրական
գործունէութեան մասին տեղեկութիւններ
տրուած են։ Անշուշտ պիտի փափաքէի, այդ-
պիսի դէմքի մը անհետացումին հանդէպ, անոր
մտաւորական նշանակութեան ամբողջական ու
մանրակրկիտ վերլուծում մը ներկայացնել․
բայց ուսմանքին անգլոսակցութիւնս զմաղ-
ղաբար խնդ անկարելի կը դարձնէ այդ աշ-
խատութեան կատարումը։ Պիտի չատանամ բա-
նահեւելով այն պատճառները որ զիս մղած են

լմհիացմանս մէջ ամենաբարձր տեղերէն մէկը
տալու Զանշեանին եւ որոնք իմա անոր մահը
իննի համար ընտանեկան սուգի մը պէս դառն
կը կացուցանեն։

Զանշեանի անունը տառջին անգամ երեք
տարի առաջ իմացայ՝ բարիզեան սալոնի մը
մէջ՝ Ռուսէ մը։ Այդ միջոցին զեռ Զանշեան
Թուրքիոյ Հայոց ի նպաստ իր «Եղբայրական
օգնութիւն» գիրքը չէր հրատարակած, եւ ա-
րեւմտեան Հայոց մէջ իր անունը դրեթէ լո-
ւորովին անծանօթ էր։ Հայ ցեղին ուսակաւն
քաղաքակրթութեան փոխ տուած կարեւոր ու-
ժերուն վրայ խօսելով, այդ Ռուսը ամենամեծ
յարգանքով յիշատակեց Զանշեանի անունը․
ըսաւ թէ ուսակաւն մտաւորին ամենէն ազա-
տախտն, ամենէն պերճախօս ու կորովի հրա-
պարակագիրներէն մէկն էր ան, եւ թէ Ալեք-
սանդր Բ. ի հաստատած բարենորոգմանց մա-
սին անոր հրատարակած ընդարձակ ուսում-
նասիրութիւնը վերջին ատեններս Ռուսիոյ
մէջ երևցած ամենէն մաղթարական գործերէն
մէկն էր։

Զանշեան՝ պատմաբանը, երգիչը եւ քաղա-
քիչը ցանկացած էր ըլլալ ուսակաւն պատմու-
թեան ամենէն գեղեցիկ շրջանին, այն շրջա-
նին ուր խումբ մը ազատասէր ու վեհոգի
ուսւ մտածողներ, օրէնսդէտներ եւ գիտնա-
գէտներ — որոնց մէջ էր նաեւ մեր մեծ Լորիս
Միկիթով, — փորձելու, խրախուսուած ու-
մանթիկ ու աշխուհոգով Զարի մը յօժարա-
մտութենէն, իրենց երկրին հին, բունապե-

տական կազմուածքը արևմտեան Ներուպայի յառաջդիրմական սկզբունքներուն համեմատ վերանորոգել: Այս հոյակապ գործը, զոր Զանչեան իր կեանքին նպատակակէտ էր ընտրած, կատարած էր հազուադէպ լրջութեամբ, բանիմացութեամբ ու խանդավառութեամբ: Բորոնք, ինչպէս որու խոսակցից կը հաւատէր, Ռուսիոյ արդի մոտաորական դասակարգին մէջ չպտ ինքնուրոյն եւ շատ բարձր տեղ մը կուտային իրեն, Հաճոյքը զոր զգացի մեծ հայագիւններու շարքին մէջ նոր անունի մը յաւելումը տեսնելով, կը բազմապատկուէր անով որ այս Հայն ալ, — ընդգործէր հպատակելով ցեղին այն խորունկ ձգտումին որ ազատութեան գործիք մը վերանորոգման ուժ մը կացուցած է միշտ զայն մարդիկային պատմութեան մէջ, — ստանձնե՞ր էր իր երկրին ու իր շրջանակին մէջ ազատութեան ու արդարութեան սկզբունքներու ջատագովի գերը, ինչպէս Հայ Պաւլիկեանները Բելգանդեան Կայսրութեան մէջ, ինչպէս Նուպար Նեղիպտոսի, Գրիգոր Օտեան Տաճկաստանի, Մելքոն խան Պարսկաստանի եւ Լորիս Մելիքովի նոյն Ռուսաստանին մէջ:

Բայց այդ հաճոյքին հետ զոր զգացի, նեղութեան ու տխրութեան տպաւորութիւն մը չկրցայ արգիլել այդ իրիկունը՝ մտածելով որ մեր ցեղէն բոլրած այդքան կարեւոր ուժ մը լոկ օտար շրջանակի մէջ զարգացեր էր, իր ցեղակիցներուն մեծամասնութեան անձանօթ, թերեւս ալ անտարբեր իր ցեղին: Տարիի մը չափ յետոյ ընդունեցայ մէկ քանի օրինակներ ռուսերէն մեծահատոր գրքի մը, եւ նախքան հայերէն լեզուով գիրքը ճշգրտարական օգնութիւնսն էր, եւ նախքան որ Զանչեանէն էր, երկու բառով կը բացատրէր ինծի նպատակն այդ հաստարակութեան, եւ կը խնդրէր ինձմէ որ մէկ քանի օրինակներ ֆրանսացի հայաէնդերու յանձնեմ: Ուրախութիւնս անսահման եղաւ: Զանչեան հետեւ էր ուրնմն «օտարացած» ըլլալէ. օտար ու բարձրագոյն քաղաքակրթութեան մը մէջ իր իր ստացած ներացումն ու զարգացումը ան ահա ի նպատակ կը բերէր իր ազգին դատին, Հայ ցեղին մտաւորական կարգութիւններուն ապացուցում մը հանդիմանալէ յետոյ իր ռուսական գործունէութեան մէջ, ան հիմա ճայ

գործիչի գերն ալ կը ստանձնէր, եւ զայն կը կատարէր այն ամբողջ հեղինակութեամբն ու ձեռնարկութեամբը զոր իր գիրքն ու հմտութիւնը իրեն կուտային: Բոս բարեկամներէ խնդրէր որ այդ գրքին մանրամասն վերլուծութեւ մը պատրաստեն ինծի համար: Վերլուծութեւն տեսայ որ գործը իր տեսակին մէջ հըրաշակերտ մըն էր, յօրինուած այնպիսի գիտակցութեամբ մը՝ որմէ անդին կարելի չէ անցնիլ, Ռուսիոյ մեծ ու փոքր բոլոր գրագետները, գիտականները, քաղաքագէտները, խմբագիրները իրենց աշխատութիւնը նուիրած էին այդ գրքին. եւ ոչինչ այս պարագայէն աւելի կ'ապացուցանէ այն յարգանքը եւ համակրութիւնը զոր Զանչեան կը վայելէր ռուսական մտաւորականութեան մէջ: Այդ ռուս աշխատակիցներէն շատերը զուտ գրական կան էմմա Լորանսիան արտադրութիւններ տուած էին այդ գրքին՝ անոր փայլը աւելցնելու եւ վաճառումը դիւրացնելու համար: Բայց ոմանք ալ, մէկ քանի շատ կարեւոր քաղաքագէտ-գրագէտներ, ուղղակի իրենց կարծիքը կը յայտնէին հայկական խնդրոյն մասին, եւ այդ կարծիքը կը ձգտէր Ռուսիոյ իր անդիտական միջամտութիւնը անհրաժեշտ ու պարտաւորիչ ցուցնելու ի նպատակ Ռուսիոյ դժբաղդ Հայութեան: Գրքին միացեալ մասը կը կազմուէր հայ արդի գրականութեան քանի մը էջերու թարգմանութիւններն ու Հայոց պատմութեան ու աւերածարի ու թրջահայոց արդի կայացութեան մասին հայ գրագէտներու կողմէ խմբագրուած յօդուածներէ: Բազմաթիւ նկարներ, որոնց մէջ կը գտնուէին հայ որբերու խմբական լուսանկարներ, հայ անձնաւորութեանց կենդանագրեր եւ հայ արեւօտի յիշատակներու վերաբարձրութիւններ, կը զարդարէին այդ հատորը, որ կը բացուէր սրտալարեւ յառաջաբանով մը ուր Զանչեան կը համոզուէր հայկական հարցը եւ կը նշանակէր Ներուպային պարտքը, մասնաւորապէս Ռուսիոյ պարտականութիւնը, այդ նախատկուտը բերիտոնեայ ժողովրդին հանդէպ:

Մեր ընթերցողները գիտեն թէ ի՞նչ ահագին ազդեցութիւն ունեցաւ այդ գիրքը Ռուսիոյ մէջ: Անոր հաստարակութեան առթիւ, ռուսա-

կան մամուլը բազմաթիւ յօդուածներ հրատարակեց Հայոց մասին, եւ համակրական արտայայտութիւնները, որոնք առաջ շատ ասկաւաթիւ էին ոռւս լրագրութեան մէջ, բազմապատկեցան, բնորոշակ ու հզօր հօսանք մը կազմեցին ի նպատակ Հայոց, եւ զրքեր վաճառուէն գոյացած հատկութիւն, այդ առթիւ Զանչեանի զրկուած նուիրատուութիւններու միացած, (60,000) րուպլին անցաւ, ու թոյլ տուաւ Զանչեանին որ թրքական Հայաստանին մէջ տասներկու որբանոց հիմնէ՝ Պոլսոյ առասկան զեպպանի աշակերտութեամբ ու հովանաւորութեամբ: Քրքերի երրորդ տպագրութիւնը պատուարանելու վրայ էր Զանչեան եւ որբանոցներուն թիւը բազմապատկելու ցանկութեամբ առաւել քան երեքը համակուած: Երբ մահը եկաւ յանկարծ անոր ազնիւ ու բարեբար ձեռքը կասեցուց:

Շատ հաւանական է որ Զանչեան ինկաւ, իր ճիղին մեծութեանը տակ ջարջախուած, Հոտ, կը հասնինք Զանչեանի գեմբին աւանդակեցիկ գծին, անոր բարոյական հազուադէպ վեհութեանը, Այդ աղուոր տաղանդին մէջ՝ շատ բարձր ու շատ մաքուր սիրտ մը կար: Զանչեանի մահով կը կորսնցնենք ոչ միայն հատուկ սիրտ մը, այլ աւելի թանկարժէք բան մը, նկարագիր մը, վարդ մը, իր ամբողջ կեանքը խանդավառ անշահախնդրութեան, իրական աշխատութեան, անկողծ անձնութիւն կանգնող պատկեր մը կը ներկայացնէ: Այդ պարզութիւն, ժուժկալ ու ինքնամոքի մարդը, իր կեղծ ու անհեռ մարմնին մէջ՝ ընդմեծնէն անիրաւուած, իր բոլոր ուժերը սկիզբէն մինչեւ վերջը գործածած է ամենէն ազնիւ գաղտնաւորութեան համար, — կեղծութեանը, զրկուածութեան, աստուպողներու դատարան, եւ իր բոլոր աւելը մոխած է պանծացնելու, պաշտպանելու, անհրաժեշտ աշխատանքներու ճիղերը որ իր երկրին մէջ կատարուած են և նա աշխատելու կատարած է, զազափարական գոհացումներու միակ ծառաւէն մղուած, նիւթական փոխարինութիւններուն միշտ արհամարհուած (Բարեկարգութեան) մասին իր խոշոր աշխատութեան գրիթէ ամբողջ հասցիք նուիրած էր ոռւս ուսանողութեան եւ եւս սովեակ մուսթիքներուն: Ներգայրական

օգնութեան» հրատարակութիւնը, որուն համար այնքան ժամանակ, տաղանդ ու աշխատութիւն վատնեց՝ առանց ունէ գրամական վարձատրութիւն ակնկալելու, Թուրքիոյ կտրածաշէտ Հայոց օգնութիւն մը հասցնելու միակ նպատակը ունէր: Աւ շինք կրնար այստեղ չնկատել որ այդ պարզ գրչի մարդը, այդ աղքատիկ խմբակէն շատ աւելի բան ըրաւ, նոյն իսկ նիւթապէս, մեծ թշուառ որբերուն համար, ինչպէս եւ բովանդակ հայկական գաղտնի համար, քան թէ մեր բոլոր հաւրուանները, որոնց մեծամասնութիւնը քառնի մը ֆրանքի ողորմութիւն տալու կայծեցնի իրենց պարտքը կատարած ըլլալ հանդէպ իրենց ոգեւար ազգին: Ու այս անհուն գործը կատարող անձը համաստեղութիւն իսկ էր, իր յորեւանին օրը, դիտմամբ իր տունէն հեռացեր էր, որպէսզի զինքը շնորհաւորելու եկող անձներուն զովանութեանը ազատ պահէ իր հպարտ ամբողջութիւնը:

«Ներգայրական օգնութիւն»ը հրատարակելն ու որբանոցի գործին մէկ կարեւոր բաժնին հոգատարութիւնը ստանձնելն ի վեր, իր սովորող կեանքը ատորհուրդներ էր, ուղղակի եւ անընդհատ յարաբերութեան մէջ էր որբերու երկրին հետ, օգնութիւն աղերարգ անհամար աղաղակներ իր վրայ կը տեղայնէ, օրէ օր աւելի բազմաթիւ ու աւելի անձկադին. այդ բոլոր անպատասխար ու յուսահատ թշուառութիւնը կը տառապեցնէր զինքը. կը բազմաբերելապատկել՝ այդ ամբողջ ցար թուժելու, այդ համար արցունքները չորցնել կարեւորաւ համար՝ այս հեւ ի հեւ ու գծողակ գործունէութիւնը մտնեցուցած ըլլալու է իր առողջութիւնը՝ կուրծքի հիւանդութեամբ մը արդէն վատնուած, եւ վերջ ի վերջոյ զինքը զգետնած ըլլալու է՝ իր ծայրայեղ բարութեանը տակ խոր հակուած:

Զանչեանի մահը ազգային տուղի մը հանգիստարկութիւնը ունեցաւ ոռւս մտաւորականութեան համար. կը հրատարակենք օտորեւ մէկ քանի կտորներ այն դաւաճանականներէն ու յօդուածներէն զոր իր զազաղին վրայ արտասաներ ու մամուլին մէջ հրատարակներ են իր ոռւս եղբայրակիցները, եւ որոնք բոլորն ալ գործողագին հիացման արտայայտութիւնն

նոր եւս Բայց ինչ որ բոլոր այդ խանդավառ
զնահատուկներէն աւելի անդին է Զանչեանի
յիւստասկին համար, եւ ինչ որ իր մեծ սիրտը
վստահաբար ամէն բանէ աւելի պիտի յուզէր,
այն է թէ իր գերեզմանին վրայ զրուած
բոլոր դաիւրները արցունքով թրջած են ։

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆ

ՌՈՒՍԵՐՈՒ ԿՐԻՍՏԻՐԸ ԶԱՆՇԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

«Ռուսքայա վետոմոսթի» թերթը, որուն
մշտական աշխատակիցն էր Զանչեան, հետեւեալ
կը գրէր անոր մահուանը յաջորդ օրը ։

«... Դեռ տարի մը չկայ որ տօնուեցաւ
Զանչեանի գրական-հասարակական գործու-
նէութեան քսանուէրնդամեակը ։ ու այդ
տօնը ցոյց տուաւ թէ ո՛րքան անոր անունը
ժողովրդականացած է մեր ընթերցող հասարա-
կութեան մէջ ։ եւ այդ հուշակին կատարելապէս
արժանի էր ան ։ Հանգուցեալը, թէ՛ իր գաղա-
փարներով, թէ՛ իր անձնական յատկութիւն-
ներով, եւ թէ՛ զանոնք իր բաղմարդին կիսնե-
րին մէջ ապացուցանելու եղանակովը մեր մէջ
ճշմարիտ «հանրային գործիչ» հազուագիւտ
տիպար մըն էր ։ «հանրային գործիչ» բացատ-
րու թիւնը մեր մէջ դեռ նոր է ։ եւ Զանչեան
այդ անունը կրողներուն մէջ լաւագոյններէն
մէկն էր ։ Ըլլալով տարօրինակէս վառուուն
մարդ մը, որ օրուան հանրային աղէտներուն
անտարբեր չէր մնար, մարդ մը որ մինչեւ ու-
կորներուն ծովը տողորուած էր այն գաղա-
փարներով որոնց համար իր ամբողջ կեանքին
մէջ, մինչեւ վերջին րոպէները, գործունէու-
թեան բոլոր ապարէզներուն մէջ կը կուռէր
երիտասարդական պայծառ կրակով մը, Զան-
չեան ամէն տեղ եւ ամէն բանի մէջ կը ղեկա-
վարուէր իր սիրած նշանաբանով, magis ami-
ca veritas (մեծագոյն բարեկամ՝ ճշմարտու-
թիւն) ։ Մագմամբ ոռու չըլլալով հանդերձ, ան
ճշմարիտ ոռու հաւրեմասէր էր սովայն, այս
բառին լաւագոյն իմաստովը, ամէն ինչ որ թան-
կապին էր ոռու հասարակութեան համար, այդ
հասարակութեան բոլոր լաւագոյն ձգտում-
ներն ու գաղափարները, ամէն ինչ որ զայն
կ'ուրախացնէր եւ կը վշտացնէր, այդ բոլորը

հանգուցեալին համար միշտ կենսական ։ անձ-
նական, արտաքին հարց եղած է... Միեւնոյն
սրտագին զգայնութեամբ արձագանք կուտար
իր հայրենի երկրի՝ Կովկասի, ինչպէս եւ իր
հայրենակից Հայերու կարեւորներուն ու շահե-
րուն ։ իր անձնական աշխատանքովն ու եւ
ոսնդովը, կարողացաւ շատ խոշոր գումարներ
հաւաքել Թուրքիոյ վնասուած Հայերուն
օդնկու համար ։ Զինքը անձամբ ծանչ-
ցողները, որոնք աչքով տեսած են թէ ի՛նչ-
պէս ծանր բարոյական տանջանքներ կրեց ան՝
իր հայրենակիցներուն թշուառութիւններէն
խորապէս ցնցուած, ավաճայ կը հարցնէր թէ
իր առողջութիւնը այդ մտայլ ու ծանր
շրջանին մէջ իր զգացմաներէն ու կրածներէն
չճաշարարեցա՞ւ ։ Մահը անոր վրայ հասաւ
անսպասելի կերպով, թէպէտ հանգուցեալ Զան-
չեան հիւանդի վիճակի մէջ էր՝ ամբիւս առաջ
կերիմէն Մոսկուա գարձած ատենը ։ Այդ վեր-
ջին օրերը սաստկացան իր շատուց ունեցած
որոի հիւանդութեան նշանները ։ Բայց մահ
ունէն երեք օր առաջ անկողնի մտաւ, եւ վերջաւ
ելլել, որովհետեւ տկար կը զղար ինքզինքը եւ
տաքութիւն ունէր, Մահուան օրը, յուլիս
17ին (21), իր կատարեալ գիտակցութիւնը
պահած էր ։ եւ մահուանէն ժամ մը առաջ
«Ռուսքայա վետոմոսթի» իմարդաբանտին հետ
իր մէկ յօդուածին վրայ կը խօսէր ։ Մահը ա-
կընթարթի մը մէջ վրայ հասաւ ։ Զանչեան
մեռաւ հանգաբար, առանց տանջանքի ։»

Բրոֆեսոր Անուշիր, աշխատակիցներէն մին
«Ռուսքայա վետոմոսթի» թերթին, հետեւեալ
դաժմանական արտասանած է Զանչեանի դա-
գադին վրայ ։

«Թանկագին ընկեր, բարեկամ եւ աշխատա-
կից, քսան տարիէն աւելի դուռ բաժնեցիր մե-
զի հետ «Ռուսքայա վետոմոսթի» ղեկավարու-
թեան աշխատանքը ։ Արձագանք տալով հան-
դերձ ամէն բանի որ ծարրկային է, դուռ մտա-
նաւորաբար կը հետեւէր իրաւագիտական ու
դատաստանական հարցերու ։ եւ կեանքիդ ամե-
նագլխաւոր նպատակներէն մին ընտրած էր
բացատրել ոռու հասարակութեան վաթմական
թուականներու մեծ բարեկորոգման նշանա-
կութիւնը եւ տպուած խօսքի միջոցով պաշտ-
պանել անոնց հիմունքն ու սկզբունքները Ռուս
ըլլալով՝ դատախարակութեամբ, զարգացմամբ,
անձնութիւնով համար, գրականգործունէութեամբ,
դուռ միեւնոյն ատեն անձուէր զաւակ էիր